

The Military Frontiers – Frontier Defence in the Geographical Area

This essay treats the military frontiers as a special organisation what operated not only a defensive but a legal institution – frontier zone – in their geographical area simultaneously. Attached to definite frontier sections the military frontiers functioned as territories of special legal status. Their tracts of land were inhabited by hierarchically organized military strata and had a specific kind of autonomy in order to fulfil their duty, the defence of the frontiers of the Hapsburg Empire. The institution of the military frontiers was totally unfamiliar in the Hungarian legal system. Having been organized on the southern territories of the Hungarian Kingdom and Transylvania as buffering zones between the two great powers, they were exempted from the Hungarian sovereignty. The military frontiers were specific formations of the imperial administration and it took centuries of political fights to integrate them with the Hungarian public administration.

Határőrvidéket a Habsburg birodalom déli az oszmán birodalom felé eső peremvidékén Magyarországon szervezték meg 1699 és 1718 után. A terület jogilag Magyarországhoz tartozott ugyan, de katonai parancsnokai – egészen a kiegyezés utánig – közvetlenül a bécsi Haditanácstól függtek. A terület minden lakosa az osztrák katonai törvények alatt élt. A határőrvidék határvédelmi feladatokat töltött be. Nézzük meg, hogyan töltötte be a katonai és a határ funkcióit.

1. Államhatár védelme

A tér és táj (a földrajzi tér) sajátos kihasználása a katonai tevékenység legfontosabb momentuma. A határok védelme hadtudományi és katonaföldrajzi szempontból nem egyszerűsíthető le a fegyveres küzdelem problémájára, hiszen esetünkben a politikai élet, valamint a társadalom teljes egészét érintő földrajzi kérdésekről van szó.^{1, 2}

Az államhatár katonai védelmének kérdései hadművészet kérdéseivel függ össze. A katonaföldrajz alaptétele szerint a határ két államot egymástól elválasztó vonalat jelöl, amelynek védhetőségét elsősorban az határozza meg, hogy milyen természetföldrajzi objektum mentén halad, és ez hol fekszik legközelebb az államterület földrajzi pontjai közül a szomszéd államhoz.³ Egy más megfogalmazás szerint; a határvonal mintegy tükörképe az ország erejének.⁴ Ez az államhatár két fontos funkciójára utal, az elválasztásra és az összekötésre, illetve ezek egymáshoz való viszonya leképezi az adott társadalom hadtörténelmét. A „nyitott határszakasz” amely természet-földrajzilag nincs alátámasztva, „nem látható” az állam szerveződésének gyenge pontját jelöli.⁵

A Habsburg birodalom is törekedett a természetes határok elérésére, mint az államok többsége,⁶ és ezzel összefüggésben az elért helyzet stabilizálására.⁷ Az más kérdés, hogy e törekvése nem mindig járt sikerrel, pl.: a folyamatos osztrák–török háborúk során Belgrádot nem sikerült megtartani, de végül is a folyóhatár maradt. Ezt kellett stabilizálni.

1.2. Határvédelem

Más a határvédelem feladata, és megszervezése a teljesen sík vidéken futó államhatár, és más a hegyvidéken és megint más a folyók mentén haladó államhatár esetén. Ez a katonai elméletben az erők térbeli elosztását és egyesítését jelenti. Az egyszerű vonalat jelentő határ védelme csak úgy oldható meg, hogy a rendelkezésre álló erőket a védő fél – miután előre nem tudhatja, hogy ellenfele mely ponton támad – egyenletesen osztja meg. Ezzel pedig megfosztja magát erőinek hatékony alkalmazásától. Ezt az általános jelenséget azonban jelentősen módosítja, hogy a hadszíntér földrajzi viszonyai és a terep determinálják a fegyveres erők tevékenységét.⁸ Azaz a vonalak: a vízválasztók, a folyók, és egyéb vízfolyások védelme soha nem egyetlen topográfiai vonal statikus védelmét jelenti, mert erre nem tudnak soha elég erőt felsorakoztatni, hanem aktív, és mozgó védelmet jelent. Egyrészt törekednek a támadó fél erejének szétforgácsolására, másrészt a földrajzi térben való manőverezésre, erőkoncentráció létrehozására. Ez nem az államhatáron zajlik le, hanem egy meghatározott földrajzi sávban (mélységben). Ez már átvezet az állam belső területeinek védelméhez.

1.2.1. Határvédelem hegyvidéken

A hegyvidéki államhatár védelme katonai és földrajzi szempontból eleve determinált, kedvezőtlen irányban. Katonai szempontból a határvédelem az úgynevezett járható irányokra szorítkoznak, és ezek befogadóképessége megszabja az abban alkalmazható támadó erők nagyságát. A támadó erők így csak korlátozottan képesek, vagy nem tudják érvényesíteni az erőfölényüket. Mind a védők, mind a támadók az erőiket szétforgácsolják, ha a járható irányokat lezárják, illetve betörnek, mert a támadók több járható irányból fognak betörni. Ez azt is jelenti, hogy a kedvezőtlen terepviszonyok és az erők szétforgácsolása miatt nincs lehetőség arra, hogy vereséget mérjenek egyetlen döntő csapással a betörő ellenségre. Mert ekkor fennáll annak veszélye, hogy a betörő fél, az első nehézségek hatására a járható völgyekbe húzódik vissza, ami lehetetlenné teszi erőinek teljes szétverését.⁹ A döntő csapást vagy a hegyvidék előterében az ellenséges állam területén, vagy mélyen bent a saját ország területén lehet mérni.

1.2.2. Határvédelem – folyók mentén

Ugyanilyen nehézségekkel jár a folyók mentén folytatott (határ-) védelem is, amely a vízfolyások természetes akadályjellegének kedvező tényezőin alapul. Egyrészt a folyó természetes akadályjellege taktikai (harcászati) szinten a védő félnek kedvez, másrészt stratégia (hadászati) szinten kedvezőtlen is lehet, hiszen a védő fél nem tudja előre, hogy a támadó mely ponton kísérli meg az átkelést. Így a folyó teljes hosszában kell védelmet folytatnia. Ezt a dilemmát úgy oldják fel, hogy a védő fél a fő erőit a folyó mögött koncentráltan helyezi el, magát a partot csak kis erővel oltalmazza, (figyelést hajt végre). Ez által a folyóvédelem a folyó térségében folytatott katonai tevékenységgé válik.

A probléma ugyan az, mint a hegyvidéki határvédelemnél. Az ellenséget bizonyos mélységig be kell engedni a saját országunk területére, vagy vele a döntő küzdelmet még a folyami határ túlsó partján, a határ előterében kell felvennünk. Ha áthelyezzük a harctevékenységet a folyami határ túlsó partján, az a hadművelleti előnyünk is meg van, hogy a folyó fedezi, védi a támadó erők hátát.

A katonai tervezés szempontjából, mind a hegyvidéki, mind a folyóvédelem esetében az államhatár előterének megszállása, semleges térségként történő fenntartása, vagyis a pufferzóna létrehozása irányába hat. A pufferzóna védelmi hadműveletekre történő fel-

használása lehetővé teszi a két védelmi tevékenység hátrányainak csökkentését, ami első sorban a folyóvédelmet segíti. Az ellenséges kötelékek megsemmisítésének földrajzi feltételeit teremti meg, a hadműveleti előnyök kihasználásával, azaz a hadműveletek áthelyezését az ütköző területre.

2. Határőrvidék

A határ fogalma legalább négy alapvető funkciót hordoz: mint elválasztó térelem, gát (barrier), mint szűrőzóna, kapukkal (filter), határ mint perem és ütközőzóna (frontier), és mint összekapcsoló elem (kontaktuszóna).¹⁰ A határőrvidék mind a négy funkciót betöltötte, történelmi koronként mindig más és más funkciója került előtérbe. Ez összefüggött az éppen aktuális területével, és feladatával.

2.1. Határőrvidék-terület

A Határőrvidék az Adriai tengertől a Száva vonalát követte, majd a Duna és a Maros folyásával szemben északnak ill. keletnek haladva érte el a Déli-Kárpátok vonalát. A későbbi Bánát visszavétele s így Magyarország teljes felszabadítása után a határőrvidék a Száva-torkolattól a Duna egyenes folyását követte a Vaskapuig, de Duna-Tisza összefolyásától északnyugatra még megmaradt a Titeli csajkásoknak a pétervárad ezredhez tartozó zászlóalja.

A történelmi korszakok követelményeinek függvényében – térben és időben – több határőrvidék volt. A *horvát határőrvidék* a Horvát-, Szlavón- és Dalmátországhoz tartozó részekben az 1. likai, 2. ottocsányi, 3. ogulini, 4. szluini, 5. első báni, 6. második báni, 7. varasd-körösi, 8. varasd-szentgyörgyi ezredéből állt. A *szerémi vagy a szlovén határőrvidék* a 9. gradiskai, 10. bródi, 11. pétervárad határőr ezredéből állt.¹¹ A Pétervárad határőrezred egyik zászlóalja lett az 1763–64-ben felállított *Csajkás-kerületet*. Ez a terület korábban a Tiszai és Marosi Határőrvidék tiszai részéhez tartozott. A csajkás kerület megszervezésekor átkerült a Szlavóniai határőrvidék kötelékébe. 1873-ban számolták fel.

Tiszai és Marosi határőrvidékhez tartozott a Tisza-Maros összefolyás alatti Tisza-jobbpart széles sávja, továbbá a Marosnak az erdélyi határtól a torkolatáig érő északi, úgynevezett Marosi vagy Arad-csanádi partvidéke, amelyet 1699-ben szervezték meg, mivel a Bánság vagy Bánát török hódoltságban maradt.¹² 1850-ben számolták fel.

Magyarországhoz tartozó részekben az 1718-ban felszabadult Temesi bánságból a *bánsági határőrvidéket* képező: a) román-bánsági (1848: V.tc. megfogalmazásban az oláh-bánsági), b) szerb-bánsági, (illyr-bánsági), c) német-bánsági ezredek és a titeli zászlóalj az úgynevezett *csajkások kerülete*.

Erdélyben, a keleti és a déli részekben külön székelyekből – 1764-ben –, és külön románokból – 1776-ban – szerveztek meg az *erdélyi határőrvidéket*, két-két gyalog- és egy-egy lovas határőrezreddel. Rövid ideig 1766–1771 között Beszterce vidékén román dragonos határőrezred létezett. A román és a székely határőrezredek 1851-ben szüntették meg. Az erdélyi részekben a székely huszárezred Torda vármegyére, Három (Kézdi, Orbai, Seps), Csík-, Udvarhely- és Aranyos-székekre, valamint Fogaras vidékére terjedt ki. A parancsnoksága Sepsiszentgyörgyön volt. Az első román ezred Hunyad és Alsó-Fehér vármegyékre, Szeben- és Szászváros-székekre, valamint Brassó vidékét ölelte fel. A parancsnokság Orláton volt. A második román ezred területe Doboka és Kolozs vármegyékre terjedt ki. A törzs székhelye Naszód volt.

2.2. Határőrvidék – katonai erő

A császári, királyi hadsereget, amely a Habsburg-uralkodóház érdekeinek legfőbb eszköze, leghűbb őrzője és a birodalom fő összetartó ereje volt, az uralkodó a saját és családja tulajdonaként kezelte. Az uralkodóház által irányított hadsereg testületi szelleme a Habsburg-dinasztia megbízható eszköze volt. Uralkodó színe az uralkodóház fekete-sárga színe volt, és ez kiemelten jellemző volt a határőrvidék katonai alakulataira is.

A történelmi Magyarországon, beleértve a Horvát-Szlavón Királyságot, Erdélyt és a katonai határőrvidéket, a hadügy és a hadsereg érdemi kérdésének intézését a bécsi Udvari Haditanács az alárendelt öt főhadparancsnokság: a magyarországi központi főhadparancsnokság Budán, az erdélyi Nagyszebenben, a szerémségi Péterváradon, a bánsági Temesvárott és az egyesült Károlyvárosi báni és Varasdi segítségével intézte, amelyek függetlenek voltak a magyar kormányservektől. A felsorolásból is látszik, hogy elsősorban a déli hadászati irány volt a meghatározó.

A határőrvidék katonai alakulatai a Habsburg birodalom minden fegyveres konfliktusában részt vettek.¹³ A XIX. század első felében a határőrvidék erői a következők voltak: A 18 határőrezred, ezredenként 2 zászlóalj, amelynek létszáma 2570 fő volt. Papíron a határőrvidék 50 ezer gyalogost állított ki. A 18 határőrezred létszáma békében 46 842 fő, háborúban 84 720 fő volt, a csajkás zászlóaljé békében 1297, háborúban 2049 fő. A tényleges létszám kiállítása azonban ennél jóval kevesebb volt.¹⁴ 1873-ban – a polgárosítás kezdetekor – 14 ezred egyenként 12 zászlóaljjal és a 6 századból álló Titeli csajkás zászlóaljból állt. A 14 ezred betagozódott a Monarchia haderejébe, területük pedig a hadkiegészítő kerületek sorába.¹⁵

2.3. Határőrvidék – határ

A határőrvidék a békeszerződésben megállapított geodéziailag felmért, terepen kijelölt államhatártól húzódott az ország belseje felé. Luigi Ferdinando Marsigli a karlócai békeszerződést (1699) követő határkijelölés során megállapított 850 kilométernyi határvonalat a török féllal közösen jelölték ki a helyszínen. A terepen végzett geodéziai és csillagászati mérések alapján a határvonalról térkép készült. A határ mindkét oldalát két-két óra járásnyi szélességben feltérképezték, megjelölve a határvonal menetét és a jelölve a határjeleket. A Habsburg birodalomban és a magyar történelemben először rögzítették helyszíni bejárások alapján készült – 39 szelvényes határtérképen – a határokat, amivel elejét vehették a későbbi határvitáknak.

A határőrvidéket mint államhatárt, földrajzilag nem egyetlen vonalként, hanem sajátos átmeneti térségként értelmezhető, amely történelmileg és földrajzilag sajátos fejlődési utat járt be.¹⁶ Történelmi előzményei is voltak, hiszen a Kárpát-medencét kitöltő Magyar Királyság kedvezőtlen déli határainak (Száva) viszonylagos nyitottságára vezethető vissza, hogy a késői Árpád-korban – geopolitikai pufferként – létrehozták a déli bánságok övezetét, amelynek közigazgatási felosztása időről-időre változott.¹⁷ A határőrvidék is ezt a funkciót töltötte be a visszafoglaló háborúk után a megváltozott földrajzi környezetben és a Szávától északra elterülő sávot töltötte ki.^{18, 19}

Miután a Török Birodalom a későbbi mintegy két évszázadban fokozatosan veszített erejéből, így a Katonai Határőrvidék funkciója is egyre inkább szűrő szereppé módosult, s a hagyományos értelemben vett katonai feltartóztatás fokozatosan háttérbe szorult, majd később megszűnt. A határőrvidék területe állandó mozgásban volt. A magyar királyság mindent elkövetett, hogy visszaállítsa szuverenitását e területek felett. Évszázados közjogi viták és harcok után ez sikerült is. Természetesen Magyarország regionális érdekei ütköz-

tek a Habsburg birodalom birodalmi érdekeivel. Mindig a birodalmi érdekek határozták meg, hogy a határőrvidék, mikor volt összekapcsoló elem a török birodalom és a Habsburg birodalom között. Ekkor a területe jelentősen csökkent, míg végül megszűnt, mert létrehozását és fenntartását kiváltó körülmények is megszűntek vagy módosultak.

2.4. Határőrvidék és Magyarország

Határőrvidék Magyarországi kialakítása elősegítette, hogy a Dráva–Száva-köz Magyarországhoz való szerves tartozásának gondolata mind a politikai közéletben, mind az ország közigazgatási beosztásában homályosulni kezdett. A török hódoltság másfél évszázada megbontotta a terület etnikai viszonyait. A Duna–Száva közé beáramló horvát és délszláv elemek e területre kezdik alkalmazni Horvátország és Szlavónia nevet. Ezt rontotta tovább a – török kiűzése után – a katonai határőrvidék szervezetének kiépítése, mert ezen országrészek nem kerültek vissza az anyaország közigazgatási kötelékébe.²⁰

Az 1741. XVIII. tc.-kel 8 terület: Temesvár, Lippa, Versec, Nagybecskerek, Nagykinda, Nagyszentmiklós v. Törökbecse, Lugos, Oravica Magyarország közjogi alkatrészévé vált.²¹ Míg Pancsova, Fehértemplom, Karánsebes területe megmaradt katonai igazgatás alatt. A Tiszai és Marosi határőrvidék Északi részeiből az 1791. VII. tc.-kel a Tiszai Koronauradalom lett.²² Kiváltságokkal rendelkezett: helyi önkormányzata, saját tisztviselői kara volt, jobbágyi viszonytól pénzért mentesült. 1849–1860 között alkotmányellenesen az ország testéből kiszakították, s területéből megalakították a Szerb Vajdaságot és Temesi Bánságot.

A felállított déli határőrvidéket – az állandó magyar tiltakozások és királyi ígéretések ellenére – csak 1873-ban polgárosították és kapcsolták vissza a magyar állam közjogi alkatrészeként. Területét beolvasztották az újjáalakuló, újjászerveződő magyar és horvát megyékbe.²³

Jegyzetek

1. Baumgartner, F. (1941): Grenzsetzungskunde. Zeitschrift für Geopolitik. 18. 10. pp. 562–574.
2. Haushofer, K. (1939): Grenzen, In ihrer geographischen und politischen Bedeutung, Heidelberg–Berlin–Magdeburg. 278 p.
3. Somogyi E. (1931): Az országhatárok katonai jelentősége különös tekintettel Csonkamagyarországra, Magyar Katonai Szemle. 1. 9. (melléklet), 30 p.
4. Tóth Z. (1917): Az államterület biztonsága. – Földrajzi Közlemények. 45. 7–8. pp. 311–361.
5. Suba J. (2004): Az államhatárfogalmának változásai a magyar földrajzi szakirodalomban In: Az Integrálódó Európa politikai földrajza (szerk: Reményi Péter) PTE TTK FI. Pécs. 2004. 125–129. p.
6. Ratzel, F. (1887): A Föld és az ember, Anthro-po-geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 623 p.
7. Dix, A. (1922): Das Streben nach Machtsicherung. In. uő.: Politische Geographie, Weltpolitisches Handbuch. Verlag v. R. Oldenbourg, München-Berlin. pp., 164–187
8. Clausewitz, C. von. (1961–1962): A háborúról I–II. Zrínyi Kiadó, Budapest. I. köt. 348 p. II. köt. 517 p.
9. Nagy M. M. (2006a): Kis magyar hadelmélet, Zrínyi Kiadó, Budapest. 224 p.
10. Nemes Nagy J. (1998): A tér a társadalomkutatásban. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület. Budapest. pp. 140–141.
11. Gyalay Mihály Magyar Igazgatástörténeti helynévtár Bp. 1989.
12. Kókai Sándor (2000): Adalékok a Marosköz történeti földrajzához (XVIII–XIX. század). In: Az Alföld történeti földrajza (szerk.: Frisnyák S.). Nyíregyháza, 2000. pp. 303–320.

13. **Gömöry G.** (1893): Ausztria hadereje az 1792–1866-ig folytatott háborúkban. Hadtörténelmi Közlemények, 1893, pp. 394–411.
14. **Fenner, F.** (1846): Oesterreich und seine Armee. Leipzig, 1846; 224. p.
15. **Wrede A.** (1913): Geschichte der k. und. k. Wermacht. V. k. Wien, 1903. pp. 257–305.
16. **Csüllög G.** (2007): Regionális ütközőterek a Délvidéken (a 19–21. századi folyamatok történelmi gyökerei) In: **Gulyás L.–Gál J.** (szerk.): Európai kihívások IV. Szeged, 2007. pp. 601–605.
17. **Nagy M. M.** (2006b): A Délvidék mint geopolitikai puffer. In: **Kókai S.** (szerk.): A Délvidék történelmi földrajza, pp. 161–177.
18. **Koroknai Á.** (1974): Gazdasági és társadalmi viszonyok a dunai és a tiszai határörvidéken a XVII. század elején. Akadémiai Kiadó, Budapest. 217. p.
19. **Tietze, W.** (szerk.) 1968–1972: Westermann Lexikon der Geographie I–V. – Georg Westermann Verlag, Braunschweig. I. köt. 983 p., II. köt. 935 p., III. köt. 1104 p., IV. köt. 1096 p., V. köt. 231 p.
20. **Suba J.** (2008): Gyepűtől a honvédelmi határsávig IN: „A nagy terek politikai földrajza” (szerk: Reményi Péter–Szebenyi Veronika) pp. 405–417. PTE TTK FI. Pécs 2008.
21. **Csüllög G.** (2000): A Tisza menti tájak térszerkezeti szerepkörének változása a honfoglalástól a 19. század végéig. In: **Füleky Gy.** (szerk.): A táj változásai a Kárpát-medencében a történelmi események hatására. Bp.
22. **Kókai Sándor** (2004): A Bánát fogalma és határainak változása 1779-ig. In: Természettudományi Közlemények 4. kötet. pp. 179–194. (szerk.: Kókai S.) Nyíregyháza, 2004. p. 316.
23. **Suba J.** (1999): A polgári Magyarország közigazgatási beosztásának alakulása a határváltozások tükrében 1867–1941 között IN: „A Közigazgatás, a véderő és a rendvédelem kapcsolatának változásai a polgári magyar állam időszakában” Rendvédelem-történelmi Füzetek X. évf./12. szám (szerk.: Dr. Suba János) Budapest 2001. (108. p.) 102–107. pp.